

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В ТЪРНОВО И ЦЪРКОВНИЯТ СЪБОР ОТ 1359 Г.

Иван ЧОКОЕВ, Константин ТОТЕВ (Велико Търново)

Твърде богатият на политически събития XIV век е изпъстрен и от активирането на стари и възникването на нови еретически движения в източноправославния свят. В съпътстващите ги религиозни борби било въввлечено и българското общество, а тяхна кулминация несъмнено са се явили двата църковни събора от времето на цар Иван Александър. Сведенията за тях черпим от Пространното житие на Теодосий Търновски от константинополския патриарх Калист¹, появило се скоро след смъртта на изтъкнатия исихаст през 1362, или 1363 г.² Животът му, според Калист, е отдаден в немалка степен на борбата за чистота на вярата, срещу разпространителите на антихристиянски учения. Съчинението на високоерудирания византийски духовен глава проследява и твърде активната роля на Теодосий в търновските антиеретически съдебни процеси.

Ако за годината, в която е проведен първият от двата събора няма общо мнение (посочва се 1350 или 1355 г.)³, то за целите му изследователите, придържайки се към конкретния текст в житието са единни: осъждане на богомилството, олицетворявано в случая от идейните последователи на една солунска монахиня, на име Ирина, възродила масалианската ерес. Не така обаче стои въпросът с втория събор. Докато годината на провеждането му е добре уточнена — септември, октомври 1359 г.,⁴ изводите за неговата насоченост донякъде се разминават въпреки че най-общо той е определен като свикан срещу богомили и евреи.

Според Киселков „... въпросният събор ще е бил свикан не специално против евреите, а за да обсъди съществуващото положение на българската църква и мерките, които следвало да се вземат за нейното заздравяване. Между другото, на събора ще са били осъдени и анатемосани изобщо всички религиозни учения, които се явявали като пречка за нормалния развой и пълния цъфтеж на православието в България, като юдейството, богомилството и новопоявилата се гръцка ерес на Варлаам и Акиндин“⁵. Д. Ангелов стига до извода, че съборът е бил насочен срещу ереста

на жидовстващите, чиито представители отхвърляли основната догма на християнската религия за двойната природа на Исус Христос, а за главни разпространители на тези идеи в Средновековна България са били обвинени живеещите в Търново евреи. Според Ангелов става дума за протест срещу християнската църква, обхванал „не толкова представителите на „еврейската религия“, колкото лица из средата на православно население“⁶, т.е. авторът е вкарал едно религиозно движение в типологическите схеми на учението за класовата борба. Нещо повече, на управлението на българските държавници е приписан антиеврейски характер „... Господстващата класа в България, за да укрепи своите позиции и да притъпи недоволството на населението се стремела да отвлече вниманието на хората по други пътища, като създава у тях настроения не само срещу еретиците, но и срещу евреите, под предлог, че те застрашават православната вяра и хулят бога.“ В случая са били използвани религиозните заблуждения и свързаният с тях фанатизъм, които служели на феодална светска и църковната власт не само в България, но и в други страни през средновековната епоха“⁷.

Едно внимателно разглеждане на композиционните схеми на средновековните съчинения, отразяващи проведените църковни събори у нас през XIII-XIV в. позволява да се установи голямото сходство между съставните елементи на тяхното подреждане. И при описания в Борилския синодик събор от 1211 г., и при първия, известен от житието на Теодосий Търновски отначало се съобщава за поява и деяния на някаква ерес, след което управляващият цар свиква църковен събор. По време на процеса се разглеждат идеите и неканоничните, антиобществени действия на отсъпниците от православието и накрая се издават царски присъди.⁸ Трябва да се подчертае, че посоченият ред е следван от Калист и при описанието на втория събор — този от есента на 1359 г.⁹

В началото са разглеани антихристиянските прояви на евреите, последвани от подробности около свикването на събора. Последният започва с явно заължителното за всеки един църковен събор изповядване на символа на вярата.¹⁰ Като се има предвид, че той е формулиран още на първите вселенски събори, от конкретния текст става ясно, че всеки следващ събор припомня най-важните за православието решения на предходните, т.е. на първия и втория и на този от 843 г., когато иконопочитанието напълно побеждава.¹¹ В съкратен вид това е предадено в частта от житието, описваща началото на събора: „Единородното божие слово прие наша плът от девическата кръв на Богоматер и Пречистата; и свършеният бог стана и свършен човек заради нашето спасение. И който не се покланя на възплътения Христос бог и неговата Богоматер, изписани в човешки (образ) на икона, да бъде проклет и да бъде съден с неверните.“¹² Понататък в житието се открива и преповтаряне на решенията на събори,

предхождащи този от 1359 г.: „...да бъде проклета скверната и богомерзка богомилска, сиреч масалианска, ерес...“¹³ осъдена вече на предния събор от времето на цар Иван Александър. На Цариградския събор през 1351 г. учението на Варлаам и Акиндин окончателно е обявено за ерес,¹⁴ така че може да се очаква подобно решение и на разглеждания Търновски събор от 1359 г.: „...да бъде проклета така също и другата — новопоявила се, казвам, Варлаамова и Акиндинова ерес; а нейните последователи и предводители осъди да бъдат прогонени далеч от неговите предели.“¹⁵ За участието на следовниците на тази ерес в събитията, непосредствено предшествали събора от 1359 г. не се съобщава в текста на житието, а те не са били представени и на самия форум. В случая цитираният по-горе текст може да се свърже със санкционирането (озаконяването) от събора на предходни действия от страна на църковни служители, насочени срещу разпространителите и последователите на Варлаамовата ерес. За това подсказват освен структурата на житието и отделни епизоди, свързани с еретическата дейност на Теодосий Търновски, описани преди пасажа, касаещ събора от 1359 г. В един от тях Теодосий успява да неутрализира дейността на монаха Теодорит, който под прикритието на лекарски занаят разпространявал в Търново твърде успешно, според Калист, учението на Варлаам и Акиндин.¹⁶

След всичко изнесено дотук, отговора на въпросите за причините довели до свикване на църковния събор в Търновград през 1359 г., както и относно неговите цели, трябва задължително да се търси многопосочно: в присъствието на еврейската общност в България (нейното влияние върху българското общество, юдейската религия и религиозна организация) и в политическата обстановка в Централна и Югоизточна Европа.

Най-старата еврейска група заселила се още от римско време по балканските земи е тази на романьотите. През XII—XIV в. тук се заселват италиански евреи и ашкеназими (евреи от Германия и Унгария). Но най-масовата еврейска имиграция към земите, населени с българи, започва по време на чумните епидемии в Западна Европа от средата на XIV в., съпътствани от мащабни антиюдейски вълнения и масово прокуждане на евреи от Унгария и Бавария, обвинявани в разпространяването на „черната смърт“.¹⁷

Активната външна политика на цар Иван Александър, участвал със значителни военни сили в събитията на Балканите — намеса във византийската гражданска война от 1341—1347 г. между част от регентите на малолетния Йоан V Палеолог и претендента на императорския трон Йоан Кантакузин, а и по-късно през 1352—1353 г. при спора между самия Йоан V и Йоан Кантакузин, първи сериозни сблъсъци с османските турци, в които загива и българският престолонаследник Михаил Асен (1354), българовизантийската война за Несебър и кампанията по отвоюването

на завладените от унгарците видински земи през 60-те години — безспорно е довела до значителни финансови затруднения. От друга страна царят и самата Теодора са влезли в историята като щедри дарители на българските църкви и манастири.¹⁸

В същото време източниците на приходи значително намалели вследствие обособяването на Видинската и Добруджанската области в самостоятелни владения, на турските опустошения и загубата на някои територии на юг от Балкана. Изглежда в резултат на тези процеси, за попълването на държавната хазна, освен увеличаването на данъците, определено е нараствала ролята на богатите данъкоплатци — търговците, особено място сред които безспорно са заемали евреите. Горният извод позволява да се разглежда в по-друга светлина бракът между Иван Александър и представителка на еврейската общност в средновековна България.

При анализа на причините за свикването на събора от 1359 г. прави впечатление, че Калист набляга на грубите антихристиянски прояви на евреите „...те не само това [вършеха] (злословят срещу Христос, Богородица и иконите — б.а. И.Ч., К.Т.), но безсрамно хулеха и унищожаваха и божествените храмове и извършваното в тях..., че още и свещениците безчестяха и на иноците се присмиваха, и други нелепости вършеха.“¹⁹ Тези прояви в Търново, извършени от ограничен брой юдеи-водят до предположението, че в случая става въпрос за деяния на по-радикално изявяващи се членове на техните братства.

В действителност еврейските религиозни общности още преди XIV в. раждат някои секти, сред които и такива, проявяващи открито верска нетърпимост спрямо другите религии. Антиеврейските гонения и изселвания, санкционирани от официалните власти в редица европейски държави от средата на XIV в. са усилили влиянието на войнстващите юдеи сред единородците им. В средновековна България има още една особеност според Калист: „За цялата тази беззаконна и нечестива дързост на юдеите причината бе, че се надяваха на царицата, която беше от техния род и властвуваше.“²⁰ Но след като в много страни евреите са били преследвани, а в България са намерили добър прием и както се вижда са установили лоялни отношения с централната власт определено се налагат съмнения в мащабите и степента на описаните в житието сериозни антихристиянски прояви в българската столица. В тази посока буди недоумение фактът, че нито патриархът, нито царят са забелязали юдейските действия, та се наложило живеещият в затътената Килифаревска пустиня отшелник Теодосий да отиде в Търново и да разкрие „към какъв порок са се устремили“ юдеите, за да подтикне властващите към „божествена ревност“ и свикване на християнски събор срещу техните деяния.²¹

Последните факти повдигат доста въпроси и относно ролята на отшелника Теодосий Търновски в обществено-политическия живот на България. Изтъкнатите обстоятелства по отношение свикването на събора,

остро контрастират на събитията, предхождащи предния, немного отдалечен във времето църковен събор. Тогава, според Калист, широките еретически брожения развълнували търновградския патриарх и той, търсейки изход, се обърнал към монаха Теодосий.²² Явно ситуацията преди втория църковен събор е използвана умело от Теодосий и той, акцентувайки върху проявите на войнстващите юдеи секта, успял да издейства от цар Иван Александър свикването на събора, осъдил еврейските деяния срещу православието.

Следвайки този ред мисли естествено се стига до въпроса, кого е обслужвало на практика едно влошаване на отношенията между българи и евреи, след като Търновското царство от десетина години по-рано е започнало да дава добър прием на изгонените от Унгария и Бавария юдеи. Опитите за провокиране на антиеврейски настроения според нас са били част от византийските планове за дестабилизация на България. Трайните стратегически интереси на Византия са се запазили и през втората половина на XIV в. с добре пресметнати и последователни дипломатически ходове, израз на които до голяма степен се явява и църковният събор от 1359 г., следен внимателно от Византия чрез нейния представител Яков, вдовствуваш митрополит Мадитски.²³

Както се вижда от развоя на събитията, цар Иван Александър отлично схванал евентуалните опасности от дестабилизацията на българското общество и финансовото състояние на държавата, а и от обтягане на отношенията с определени кръгове от духовните среди. Осъждайки строго трима евреи, нарушили обществения ред, той умело разграничил престъпните действия на малцината еврейски сектанти от протестите на еврейската общност. Така църковният събор не получил антиеврейски характер и не станал сигнал за големи и целенасочени противоюдейски прояви по българските земи. Дипломатично парираният от царя конфликт едновременно удовлетворил „божествената ревност“ на Теодосий и обезмислил византийските планове.

Решенията в издадената грамота на събора „... Щото никой евреин да не посмее да дръзне поради някаква причина или с каквото и да е било срещу истинната и благочестива наша вяра“²⁴, показват нещо много съществено, което отличава отношението към евреите в България от това в редица европейски страни: самият събор не е бил насочен срещу религията на евреите, нито срещу самите тях, а само срещу някои техни антихристиянски прояви и евентуални бъдещи такива. В тази връзка е важно да се отбележи, че докато за привържениците на различните религиозни ереси съборите постановяват изгонване от пределите на царството, такава наказателна мярка за последователите на юдейската религия не е предвидена на търновския събор от 1359 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стара българска литература, т.4, Житиенписни творби, С., 1986, Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист, с. 443—468.

² Пак там, с. 649

³ Пак там, с. 653, бел.43.

⁴ **Киселков, В.** Свети Теодосий Търновски, С., 1926, с.40. Тук се посочва, че съборът се е състоял през есента на 1359 г. По-късно същият автор приема, че съборът е бил проведен през 1359 г., след 1-ви септември. Вж.: „Житието на Свети Теодосий Търновски, като исторически паметник., С., 1926, с. XXX; **Й. Андреев**, уточнявайки датата на встъпване на Иван Александър на българския престол през септември или най-късно октомври 1331 г., и базирайки се на съобщението, че съборът се е състоял в 28-та година от неговото царуване определя провеждането на събора през септември или октомври в посочената от **В.Киселков** година. Вж.: **Андреев, Й.** Две хронологически изправки към епохата на цар Иван Александър: Кога Иван Александър е стъпил на българския престол и през коя година се е състоял съборът против богомилите и евреите. — Търновска книжовна школа. Т.4, С., 1985, с. 308—309.

⁵ **Киселков, В.** Житието на Св.Теодосий Търновски..., с. XXXI

⁶ История на България, т. 3, С., 1982, с. 407

⁷ **Ангелов, Д.** Богомилството в България, С., 1980, с. 433

⁸ Стара българска литература, т. 3, Исторически съчинения, С., 1983, с. 77—

78

⁹ Стара българска литература, т. 4, с. 457—459

¹⁰ Съставянето на християнския символ на вярата е извършено през 325 г. на вселенски църковен събор свикан в гр. Никея. По-късно през 331 г. на втория вселенски събор в Константинопол той е допълнен и под името Никео-Цариградски съществува вече 16 века. Вж. **Поснов, М.** История на църквата (Избрани съчинения), С., Анубис, 1994, с. 107—111.

¹¹ За събора от 843 г. и победата на иконопочитанието вж. **М. Поснов.** История на християнската църква, ч. II, С., Анубис, 1993, с. 328.

¹² Стара българска литература, т. 4..., с. 458.

¹³ Пак там.

¹⁴ **Ангелов, Д.** История на Византия, ч. 3, С., 1972, с. 140.

¹⁵ Стара българска литература, т. 4..., с. 458.

¹⁶ Пак там, с. 452.

¹⁷ **Израел, С.** Историческите корени на дружбата между българи и евреи ГОКПОЕ, г. 1, 1966, с. 14—23.

¹⁸ История на България, т. 3, С., 1982, 338—351.

¹⁹ Стара българска литература, т. 4..., с. 457.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там, с. 457—458.

²² Пак там, с. 453.

²³ Пак там, с. 458.

²⁴ Пак там, с. 459.